

AZ ANTIKVITÁSBÓL A HARMADIK VILÁG FELÉ

HAHN ISTVÁN

1. A „harmadik világ” fogalma nagy általánosságban a „fejlődő” – azaz: a fejlődés nagy lehetőségeivel éppen azért rendelkező, mert aktuálisan még kevésbé fejlett – területeket, országokat, társadalmakat foglalja magában. Leginkább a gyarmati uralom alól felszabadult országok számíthatók ide – amelyeknek azonban már a gyarmati fennhatóság alá történt kerülése is következménye volt viszonylagos (termelési, technikai, gazdasági, társadalmi, de legfőképpen: katonai) elmaradottságuknak. Ezen a viszonylagos vagy részleges elmaradottságon belül természetesen különböző szintek, eltérő árnyalatok adnak sajátos egyéni színezetet mind a gyarmatosítás jellegének, mind a már létrejött gyarmati helyzet konkrét körülményeinek, mind pedig az ebből való szabadulás utáni változások irányának és intenzitásának. Más prekoloniális helyzetből indult ki India, másból a prekolumbiánus kultúrákat hordozó közép- és dél-amerikai népek, és ismét más helyzetből a nemzeti társadalmak szintjén álló, és legalábbis az élelemtermelés ún. forradalma óta permanensen hátrányos helyzetben levő észak-amerikai, ausztrál vagy fekete-afrikai népek és törzsek. Ezekkel a nagyon általános és még erőteljes árnyalásra szoruló bevezető megjegyzésekkel referátumomnak csupán azt a kiindulópontját szeretném hangsúlyozni, hogy a gyarmati létnek, ill. félgyarmati státusnak, amely a „harmadik világ”-hoz való tartozásnak legaltánosabb – ha nem is kizárólagos – kritériuma, előzménye és meghatározó feltétele az a történelmi helyzet, amelyben az adott társadalmat a gyarmatosítás érte; ez pedig folyamánya annak az egész fejlődésnek, amelyen keresztül a társadalom ehhez a helyzethez eljutott. Ez a „fejlődés” persze lehet azonos egy sok évezredes szinte teljes stagnációval: lehet egy bizonyos, már elért gazdasági-társadalmi és főként technikai szinten való megrekedés: ám lehet egy – legalábbis felületesen szemlélve – negatív előjelű fejlődés is, azaz egy már elért állapot utáni visszacsúszás már meghaladott, kezdetlegesebb viszonyok közé. Ugy tűnik, ilyenfajta – általános történelmi sémáinknak ellentmondó, és éppen ezért izgalmasnak látszó, mert individuális értelmezést igénylő – jelenségnek vagyunk tanúi az egykori antikvitás magaskultúrájának azon területei esetében, amelyeket a jelenkorban az ún. harmadik világ körébe sorolunk; gondolunk itt például Elő-Ázsia és Észak-Afrika jelentős területeire, amelyek egykor, mint pl. az ókori Baktria vagy Sogdiané, Cyrenaica vagy Numidia az urbanizált magaskultúrák övezetéhez tartoztak, és az antikvitást követő évezredek folyamán félgyarmati vagy gyarmati sorba jutván, ma a „harmadik világ” alkotórészeivé lettek. A „negatív fejlődés”-nek ez a folyamata az egyes térségekben nem azonos időben és nem feltétlenül az antikvitás összeomlásával egyidejűleg következett be. Észak-Afrika már a vandál hódítás óta (az efemer bizánci megszállás

ellenére) kihullott az „antik világ” köréből; Közép-Ázsiában és a vele szomszédos területeken azonban csak a mongol hódítás és uralom okozott súlyos és végleges törést. Ennek a visszaesésnek antik előzményeit és előfeltételeit is fel kell azonban kutatnunk. — Kérdésfeltevésünkben most szándékosan hagyjuk ki azokat a görög-hellenisztikus-római antikvitással csak lazán és periférikusan vagy egyáltalán nem érintkező magaskultúrákat (így Indiát és Kínát), amelyek későbbi sorsa más, az előbbitől eltérő kérdéseket vet fel, és más megoldásokat is igényel.

2. Ha az antikvitásra jellemző társadalmi formán, a rabszolgatartáson alapuló egész politikai-kulturális felépítmény érvényességének térségét nagyjából-egészéből, az ókori közfelfogással is egyező módon a „római világ”, az *orbis Romanus* térségével azonosítjuk, akkor ennek az egész komplexumnak összeomlása, szétesése és a belőle kialakult kisebb egységek további sorsa általánosságban (árnyalati eltéréseket most nem véve figyelembe) négy úton ment végbe:

(1): A „rabszolgatartó Róma” látványos politikai törés nélkül, fokozatos átmenetek formájában alakult át a hellén nyelvű, keresztény kultúrájú, feudális Bizánci birodalommá Délkelet-Európa és Kisázsia területén;

(2): egy teljes politikai-katonai bukást követően súlyos, és a termelőerők időleges hanyatlásával járó, helyenként azok pusztulásával is jellemezhető visszaesés után, nyelvi-ileg is megtartva addig elért romanizált voltát, új, immár feudális termelési viszonyok között ismét eljuthatott korának legfejlettebb viszonyai közé; — ez a változat jellemző a délnyugat-európai mediterrán térségre;

(3): a dunai, nyugat-balkáni és közép-európai térségnek korábban a Római birodalomhoz tartozó területei viszont a romanizáltságnak messzemenő vagy/ill. teljes elvesztésével, esetleg csupán a vulgárlatin írásbeliség erős hanyatlásával, mélyebb és időben is tartósabb válság után kapcsolódnak vissza (részben a romanizált mediterrán térség kulturális hatása alatt) a fejlett termelési viszonyok által jellemzett térségre;²

(4): viszont teljesen és véglegesen kihullottak az antikvitás körzetéből az imént a jelenlegi „harmadik világ” tartozékaiként említett térségek: Belső-Ázsia és Észak-Afrika korábban már hellenizált, ill. romanizált területei: itt a társadalmi, nyelvi, kulturális elhalás (ill. az elhalt antik helyett új típusú, az antik előzményektől messzemenően független alapokon létrejött változások) szinte teljeseznek mondhatók.

A négyféle variáns eltérései szinte jelképesen figyelhetők meg az antik (római) városok későbbi urbanizációs sorsában. A „bizánci” térségben a római városok mint települési színhelyek ugyanott, és vagy változatlan, vagy még a késő ókorban krisztianizált (Serdica → Sophia), ill. hellenizált névalakban maradtak fenn; a nyugati mediterrán térségre is jellemző az urbánus centrumok topográfiai és névadási („onomasztikus”) folytonossága; a nyugat-balkáni-közép-európai (szláv–germán) térségben a centrumok, a tele-

¹ Ch. COURTOIS: *Les Vandales et l’Afrique*, Paris, 1955; H.–J. DIESNER: *Das Vandalenreich*, Weimar, 1969; ua.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Afrika*, Weimar, 1964; W. H. C. FREND: *The Donatist Church, a Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952.

² Az előbbi alternatíva vonatkozik pl. Pannóniára, az utóbbi az észak-balkáni, moesiai térségre, vö. A. MÓCSY: *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1970.

pülségi formák minden késő ókori átalakulása, ill. időleges áthelyeződése mellett is megmaradnak vagy újjáélednek, de többnyire a kontinuitás korlátozottságát tanúsító megváltozott névvel, viszont a „negyedik” térségben az antik urbánus lét teljesen, ill.: csaknem teljesen megsemmisült. Itt még azzal a különös jelenséggel is szemben állunk, hogy az arab birodalom (amely itt területileg utódja lett az antik birodalmaknak) a maga városi központjait *nem* az antik centrumok helyén hozta létre. Kúfa, Baszra, Bagdad – nem Mezopotámia görög-római centrumainak helyén épültek; az egyiptomi Alexandria a jelentéktelenségig süllyedt alá, és helyébe Fuszát, a „sátorváros”, majd al-Káhira emelkedett nagyra; Karthágó soha nem épült újjá, helyette Tunisz lett az új központ, s ugyanúgy Kairuván és Fez sem bírnak jelentős antik előzményekkel; s ez annál figyelemreméltóbb, mert Hispániában, eltérően az egyébként analóg észak-afrikai viszonyoktól, az arab uralom *megtartotta* a Rómától ráhagyományozott városi központokat. Corduba colonia és provinciális székhely volt a római időkben, és kalifátus székhelye lett az arab uralom alatt is.

3. Ez az igen szemléletes megkülönböztetés az egyes térségek antik városainak sorsa között nyilván nem véletlen jelenség: hiszen a *polisz*, az *oppidum*, az *urbs* és maga az urbanizáció, az urbánus életforma – lényegmeghatározó sajátossága a görög-római világak.³ Ezért nem lesz talán célszerűtlen, ha a többfelé szétváló fejlődés imént vázolt főbb típusait és ezek helyi változatait az egyes térségekre jellemző, azokban domináns város-típusok eltéréseiből kísérleljük meg levezetni. Kiindulópontul nem a mai kutatásban leginkább előtérben levő kérdés, város és birodalom, municipium és imperium egymáshoz való viszonya; hanem elsősorban a városi centrumnak, azaz a szorosan vett urbánus településnek közvetlen és távolabbi környékéhez, hátszágához – a *chórához*, ill. *territoriumhoz* való kapcsolata fog szolgálni. Mondanivalómat *három* fő tézisbe szeretném foglalni:

(1): A klasszikus görög *polis* és a genuin itáliai, ill. római *oppidum* (akár a későbbi *municipium*, *civitas*, *forum* formájában jelenik meg) környezetével jogilag egységes, ethnikai, nyelvi, ideológiai, gazdasági szempontból homogén szférát alkotott, funkciója alapvetően *integráló* jellegű.⁴ Ez szükséges folyománya annak a ténynek, hogy az antik város nem a gazdasági differenciálódás, nem a társadalmi munkamegosztás talaján, hanem a földtulajdonnal rendelkező politések, civisek, quirisek központjaként jött létre. Athén polgárainak földjei el voltak szórva egész Attikában, és Attika legkisebb tanyai településének, mondjuk: *démos*ának lakója a városlakóval egyenlő jogú polgára volt az államnak. És analóg körülmények vonatkoznak Itália korai városaira is.

(2): Ezzel szemben a jellegzetes *hellenisztikus* polis, kiváltképpen a Nagy Sándor óta meghódított keleti (ázsiai) területeken, *akár* mesterségesen létrehozott királyi alapi-

³ MARX: A tőkés termelést megelőző formák, MLKK új sorozat 32., 13 l.; A polisz-szervezetnek a hellenizmusban való alapvető jelentőségéről vö. GLUSZKINA, L. M.: O szpecifike greccseszkovo klasszicseszskovo polisza, VDI, 1973:2, 26 skk.; G. A KOSELENKO: Greccseszkij polisz na elliniszticseszskom Vosztoké, Mo. 1979. 3 skk. Egyébként már E. MEYER: Blüte des Hellenismus, Berlin 1925, 16 l. is világosan látta: „Träger des Hellenismus und das Hauptmittel seiner Verbreitung ist . . . die griechische Stadt”.

⁴ Az antik város integráló funkcióját kiemelte pl. E. SERENI: Villes et campagnes dans l'Italie préromaine, „Annales” ESC 1967, 23 skk.

tás volt, *akár* ősi keleti városi település hellenizálása útján jött létre – környezetével nem alkotott sem jogilag, sem ethnikailag, sem kulturális és ideológiai tekintetben azonos szférát. Társadalmi funkciója, az *integráló jellegű klasszikus hellén polissszal szemben tehát differenciáló, szeparáló*.⁵ Mintegy jelképe ennek a helyzetnek Alexandria, amelynek teljes neve: *Alexandrei pros Aigypton, Alexandria ad Aegyptum* – tehát nem része Egyiptomnak, nem tartozik hozzá, csupán *mellette* fekszik. Egyiptomot belőle kormányozzák, de a város maga nem része Egyiptomnak.⁶

(3): A római birodalom provinciális városai, bármilyen eredetűek legyenek is – és itt persze fontos különbség van a *deductio* útján létrejött kora császárkori veteránkolóniák és a korábbi helyi településekből kialakult municipiumok, civitasok stb. között: ezek a városok nem azonosak a görög polisok egyik tiszta típusával sem, de tendenciaszerűen vagy az egyikhez, vagy a másikhoz állanak közelebb, tehát vagy inkább a fentiek szerinti *integráló*, vagy a *szeparáló* funkciót töltötték be. Az, hogy a kettő közül melyiket, függ a város létrejöttének, alapításának céljától és körülményeitől, elsődlegesen katonai vagy polgári jellegétől, helyi előzményeitől, a provincia, ill. a birodalom gazdasági életében betöltött szerepétől; de nem utolsósorban érvényesülnek az egyes nagyobb földrajzi egységek speciális vonásai is. Éspedig: Keleten, ahol a római provinciális városok a korábbi hellenisztikus alapításoknak voltak az utódai, ezeknek *szeparáló* típusát követik. Itálián kívül, főként a galliai-ibériai térségben és a Kelet-Balkánon, a thrák ethnikum körzetében, úgy tűnik, inkább az „*integráló*” típus dominál (ennek sajátos jeleként érzékelhető az, hogy éppen a galliai provinciákban a városok domináns jellege nem a másutt szokásos municipium, és csekély mértékben a colonia, hanem az olyan *civitas*, amely nevében őrzi a környező törzs nevét (*civitas Lutetia Parisiorum, c. Remorum, Trevirorum* stb.)) – tehát elnevezésében is hangsúlyozza ethnikai környezetével való egységét. Viszont Észak-Afrika római városi települései megint inkább a hellenisztikus szeparáló típushoz állanak tendenciaszerűen közelebb.⁷

Nyilvánvaló már most, hogy egy-egy város szeparáló vagy integráló funkciójának domináló szerepe döntő jelentőségű volt a tekintetben, vajon az illető város, ill. az az egész nagyobb térség, amelyre az egyik vagy másik típus jellemző, mily mértékben válhatott kiindulásává egy általánosabb értelmű urbanizálódásnak; mily mértékben hatott a környezet életformájának alakítására, mennyire járult hozzá a chóra „falusi”, archaikus

⁵ M. CLAVEL–LÉVÈQUE: Structures urbaines et groupes hétérogènes, in: Atti . . . Centro di Studi di Diritto ed Istituzioni Romani, V. 1973/74, 7 skk., P. BRIANT: Colonisation hellénistique et populations indigènes, Klio 60, 1978, 5/ skk. (ennek a jelenségnek legrészletesebb kifejtése).

⁶ H. J. BELL: Alexandria ad Aegyptum, JRS 36, 1946, 130 skk., nézeteit több szempontból kiegészíti, ill. módosítja: P. M. FRASER: Alexandria ad Aegyptum Again, uo. 39, 1949, 56 skk.

⁷ Vö. ehhez, és általában a római Afrika relatív elmaradottságának kérdéséhez A. DEMAN: Matériaux et réflexions . . . du développement et du sous-développement dans les provinces de l'empire Romain, ANRW II.3, (Ny.)-Berlin, 1975, 3 skk.; nézeteivel összhangban elemzi az őslakosság ellenállását M. BÉNABOU: La résistance africaine à la romanisation, Paris, 1976, vö. ehhez Frend id. munkáját; A. DEMAN nézeteinek egyoldalúságát hangsúlyozza: H. FREIS: Das römische Nordafrika – ein unterentwickeltes Land? Chiron 10, 1980, 357 skk. – A vita egyik oka az, hogy a szerzők megítélésük szerint nem tesznek eléggé különbséget Afrika urbanizált, ill. romanizált és a romanizáció hatása alá nem került, nomád, ill. félnomád állapotban maradt térségei között.

struktúráinak, függő helyzetben levő parasztokból álló faluközösségeinek a magasabb szinten szervezett – adott összefüggésben: rabszolgatartó jellegű – termelési viszonyok létrehozásához. Ezen nézőpontból tekintve az a látszólag szinte egységes színvonalú, impozáns urbanizáltság, amely a római imperium egyik legnagyobb vívmányának tűnik: a tényleges civilizáltságnak és romanizáltságnak, vagy más szóval: a városi életforma kisugárzásának egészen eltérő színvonalait takarhatja.⁸

4. Hogy ezeket az általános megállapításokat konkrétan szemlélhessük, előbb a görög (*hellenisztikus*) alapítások illetően jellegének néhány vonását kell szemügyre vennünk. A Kelet városai elsősorban: görög-makedon népességűek és jellegűek – a környezet falusi lakossága azonban a saját ősi nyelvét beszélte. A polgári jogok teljessége csak a görög és makedon lakosságot illeti meg. Josephus Flavius bizonyos büszkeséggel állapítja meg (Ant. 12, 13), hogy Seleukos Nikator az általa alapított ázsiai városokban a zsidó lakoságnak „a makedonokkal és hellénekkal azonos jogokat adott”⁹. Már mélyen a késő római korban hangsúlyozza Libanios antiochiai rétor, hogy városát a *hellének számára* alapította a makedonok királya (Or. 2,64). A városok görög-makedon lakossága egyben a *hódítók* leszármazottja, szemben a „fegyverrel szerzett” *doriktétos* föld alávetett őshonos lakosságával. Ennek következtében az utóbbiak a hódítás által mintegy a király tulajdonát képezik:¹⁰ míg a városi lakosság adókötelezettségeit a saját közegei útján teljesíti, a környező földeken – mint királyi tulajdonon – a király megbízottai közvetlenül hajtják be a szolgáltatásokat (vö. már Nagy Sándor ismert priénéi rendeletét)¹¹. A „fegyveres hódítás” jogi alapján polgárjoggal, egyben tulajdonszerzési joggal, az *enktésisszel* a számukra kijelölt *klarosok*on ugyancsak a városi *politai* élhetnek: a vidék lakossága (amelyhez a városi *chóra* körül elterülő falvak és tanyák népe tartozik) csupán birtoklási – tehát prekárius, helyileg nyilván sok változatban jelentkező kötelezettségekkel járó, és általában nem örökletes – joggal élhetett.¹² Státusuk annyiban látszik egységesnek, hogy nem teljes jogú polgárok, a döntésekben csak speciális esetekben vesznek részt (ezekről a feliratok külön említést tesznek)¹³; helyzetük árnyaltságát érzékeltetik az eltérő terminusok. Amennyiben *laoi basilikoi*, királyi népek, úgy közvetlenül a királyi intézők fennhatósága alatt állnak, és földátadás esetében a földdel együtt ők is az új tulajdonos vagy birtokos rendelkezése alá kerülnek; amennyiben a *paroikoi*,

⁸ A romanizáció elvi kérdéseire vö. MÓCSY A.: Gesellschaft u. Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Bp., Ak. kiadó, 1970; ua.: Pannonia Romana, Acc. Naz. dei Lincei Quad. 244, Roma, 1979. – Az afrikai romanizációhoz vö. T. R. S. BROUGHTON: The Romanization of Africa Proconsularis, Baltimore 1928.

⁹ Vö. ehhez: G. A. KOSELENKO i. m. 222 skk.

¹⁰ A fegyveres hódításnak mint a királyi elsődleges tulajdon ideológiai jogforrásának kérdéséhez vö. H. KREISSIG: Wirtschaft u. Gesellschaft im Seleukidenreich, Berlin, 1978, 17 skk., 32 skk.

¹¹ HAHN I.: Königsland u. königliche Besteuerung . . . Klio 60, 1978, 11.

¹² Ezen függőségek elemzéséhez vö. K. K. ZEL'IN–M. K. TROFIMOVA: Formi zavisimosztyi v Vosztocsnom Szredizemnomorii elliniszticszeszkovo perioda, Mo. 1969. ua. franciául is: Formes d'exploitation du travail et rapports sociaux . . . In: Recherches internationales a la lumiere du marxisme, 84, Paris, 1976.; T. V. BLAVATSKAJA–E. Sz. GOLUBCOVA–A. I. PAVLOVSKAJA: Rabsztvo v elliniszticszeszkizih goszdarsztvah . . . Mo. 1969, ua. németül is.

¹³ HAHN I.: Periöken u. Periökenbesitz in Lykien, Klio 63, 1981. 51 skk.

perioikoi esetleg *katoikoi* elnevezések illenek rájuk, nagyobb, pl. költözési szabadsággal bírnak: de a polgárokhoz képest csökkent jogi helyzetük így is fennáll.¹⁴

A hellenisztikus Kelet városi települései és környékük között tehát többszörös ellentét állt fenn: politikai, közjogi, tulajdonjogi, szervezeti, pénzügyi (adózási) és nem utolsósorban: ethnikai szempontból.

A *politikai* ellentétet az a tény határozza meg, hogy a városlakók: a *hódító* makedonok és görögök leszármazottai, ill. rokonai; a falusi lakosság (*kómétikoi*) és a tanyaikon élők zömmel: bennszülöttek, száírek, phrygek, lykiaiak, arámiak stb. A *városlakók* teljes jogú polgárok, akiknek kiváltsága a teljes értékű *tulajdon (ktéma)*, míg a falusiak, mint a tágabban értelmezett városi territorium (*chóra*), avagy a város jogi keretein kívül létező *királyi nagybirtok*, ill. arisztokratikus nagybirtok lakói és dolgozói: a kollektív vagy egyéni függőségnek bizonyos állapotában, de feltétlenül kizárva az *enktésis* (teljes értékű tulajdonszerzés) lehetőségéből, csupán *birtokosoknak* minősülnek, a *chrésis* jogával rendelkeznek.¹⁵ Ezen belül természetesen további árnyalások lehetségesek. Szervezeti életük kerete is a falu, a *kómé*; ennek adózása is eltér (alighanem kedvezőtlenül, bár erre vonatkozóan egyértelmű adatok hiányoznak) a városok adófizetésének módozataitól.^{15/a} Az eltérések tehát sokoldalúak, és ezek lényegükben megfeleltek a nagy makedon hódítás előtti elvárásoknak és politikai programnak. Isokratés, a Perzsa birodalom elleni hódító hadjárat egyik szellemi előkészítője azt tanácsolta Fülöpnek, hogy az „összes barbárokat tegye az összes hellének *perioikosaivá* („körüllakókká”) – és itt nyilván a Spártától függő „perioikos” közösségek helyzetének analógiájára gondolt (vö.: Panegyricus 13. Ep. ad Phil. 3,5).¹⁶

Az itt vázolt modellszerű szembeállítás a valóságban többféle árnyalással, nem a maga elvontan tiszta jellegében érvényesült. „A város környéke” – pl. nem egységes, egyértelmű fogalom.¹⁷ A *közvetlen környéken* helyezkednek el, általában sakktablászzerűen, a teljes jogú polgárok parcellái (*klérosai*); ezeknek a száma általában néhány ezer. Antiochia a város alapításakor egy kései krónika szerint 5300 klérosszal rendelkezett (Malalas), ezeknek száma – későbbi betelepítések és polgárjog-adományozások során az isz. 4. századig 10 000-re emelkedett (Julianus: Misopogon 362 c).¹⁸ Ez a szűkebb

¹⁴ P. BRIANT: Remarques sur laoi et esclaves ruraux en Asie Mineure hellénistique, in: Actes du Colloque sur l'esclavage 1971, Besançon 1972, 173 skk.; D. M. PIPPIDI: Le problème de la main-d'oeuvre... in: Problèmes de la terre... ed. M. I. FINLEY, Paris, 1973. 330 skk.; H. KREISSIG: Laoi, in: Soziale Typenbegriffe 4, Hg. E. Ch. Welskopf +, Berlin 1981, 100 skk.

¹⁵ Vö. R. TAUBENSCHLAG: The Law of Graeco-Roman Egypt, N. Y. 1955. 264 skk.; D. BEHREND: Rechtshistorische Betrachtungen zu den Pachturkunden aus Mylasa und Olymos, in: Akten des VI. Intern. Kongr. f. gr.-röm. Epigraphik, München, 1972. 145 skk.

^{15a} P. BRIANT: Dörfer u. Dorfgemeinschaften... Jb. f. Wg. 1975:4, 131 skk.; ua.: Villages et communautés villageoises... JESHO 19, 1975, 165 skk.; I. Sz. SZVENCICKAJA: Szelszkaja obscsina Maloj Azii... VDI 1961:3, 58 skk.

¹⁶ Aristotelés is azt tartja helyesnek, hogy a földeken dolgozók vagy rabszolgák legyenek, vagy perioikosok – tehát függő helyzetben élő félszabadok, vö. Politika VII. 9, 1330 a 26 skk.

¹⁷ P. BRIANT: i. c. Klio 60, 1978, 64 skk.

¹⁸ Az antiochiai klérosok kérdéséhez vö. P. PETIT: Libanius et la vie municipale à Antioche, Paris, 1955, 87 és 97 skk.

környék, amelynek egyes parcellái a polgárok tulajdonában és művelése alatt voltak, a piaci viszonyok révén is közvetlenebbül kapcsolódott a városi településekhez. Viszont ezen a térségen, a *chóra politiké* térségén kívül terültek el a helyi lakosság falutelepülései; ezekben élt a lakosság nagy többsége. A görög-makedon hódítás előtt ezek zömmel királyi ill. templomi földek voltak¹⁹, vagy közvetlen királyi felügyelet, vagy a helyi arisztokrácia egy-egy tagjának, a *hüparkhoszok*nak közvetlen uralma alatt. A hellenizmus időszakában ezek a falvak – amennyiben nem maradtak templomi tulajdonban, ill. nem kerültek ilyen tulajdonba – a hódítás jogán „királyi” földekké váltak, adományozások, átruházás, eladás következtében egyes személyeknek vagy városoknak jutottak, pl. a városi térséghez írták hozzá őket (*prographé* = „hozzáírás, hozzácsatolás”). A lényeg – ismereteink hiányosságát, a változások fő irányát és a különböző változatok fennállását figyelembe véve – abban áll, hogy ezeknek a *külső térségeknek* lakói nem személyükben, hanem globálisan függtek attól a várostól, ill. templomtól, amelynek felügyelete, irányítása és főként adószedése alá tartoztak. Míg azonban a város a maga *közvetlen környékével*, a polgárok klérosából álló *gé politiké*-vel *homogén egységet* alkotott, addig a klérosokra nem osztott, hanem függő falu (tanya)–településekből álló *távolabbi* környékével szemben a *szeparáció tendenciája* érvényesült a hódító-hódított, görög-barbár, város-vidék egymásra halmozódó hármasság ellentéte alapján.

5. Város és falu között tehát a hellenisztikus Keleten (amelyen ez esetben Kisázsia keleti részeit, továbbá a városi szervezettel voltaképpen nem is rendelkező Egyiptomot, valamint Szíriát és Mezopotámia, Elám, Irán, Baktria hellenizált városokkal rendelkező térségeit kell tekintenünk – éles határvonal húzódik közjogi, ethnikai, személyi jogi és gazdasági tekintetben: ezekben a kapcsolatokban nem az egymásrautaltság, hanem a szembenállás elemei az uralkodók. Hellének és makedonok állnak szemben szírekkel, frigeikkel, lykiaiakkal, általában „barbárokkal”; polgárok a hódítás alapján alattvalókká lett őslakókkal; tulajdonosok az adófizető birtokosokkal.²⁰

Ennek a szeparált jellegnek további két következménye volt. *Először*: a városi polgárok ezeket a hagyományos függési viszonyokat, *városi tulajdon-paraszti birtoklás* kettősségét nem is akarták felbomlasztani; a birtokosok bérleti jellegű kötelezettségeiből eredő városi és egyéni jövedelmeket nem is óhajtják (sok okból tömegesen nem is képesek) a látszólag rentábilisabb, de fáradságosabb rabszolगतartó viszonyokkal felcserélni. Hérakleia Pontiké függő helyzetben levő *maridynos* bennszülött törzshöz tartozó perioikoszai több száz éven keresztül változatlanul bérleti kötelezettségek mellett birtokolták a város körüli földjeiket. Megmaradtak a királyok hagyományos jogai is. Nemcsak Nagy Sándor tehetette meg, hogy egyetlen aktussal 30 000 főből álló „*laoi*” csoportot vett el a kivégzés sorsára jutott ellenálló iráni nagyuraktól és ajándékozott oda

¹⁹ A királyi földekhez, főként az előázsi térség vonatkozásában vö. H. KREISSIG, i. m. (10. j.); a templomi földeken élő termelők kérdéséhez: I. Sz. SZVENCICKAJA: Hram i polisz v elleniszticeszkoy Maloj Azii, Klio 60, 1978, 117 skk.; K. W. WELWEI: Abhängige Landbevölkerungen auf Tempelterritorien im hellenistischen Kleinasien u. Syrien, Ancient Society 10, 1979, 98 skk.

²⁰ Ennek a hármasság ellentétnek alapján konstruálja P. BRIANT: Klio, 1978, 91 l. az „ethno-classe” kifejezést a görög ethnikumnak mint szeparált uralkodó osztálynak jellemzésére.

az általuk művelt földekkel együtt az idejében hozzá csatlakozottakhoz (Quintus Curtius VII. 11, 28). Kétszáz évvel később III. Nikomédés bithyniai király is saját alattvalóinak személyére vehetett fel kölcsönt római publicanusoktól, majd – nem lévén képes adósságát kifizetni – ezeket rabszolgául való eladás céljára kellett hitelezőinek átengednie²¹: a király „ázsiai” típusú elsődleges tulajdonosi jellege tehát erre célzó jogi deklaráció nélkül is egészen a római korig (sőt, azon túl is) fennmaradt. A belső ügyekben szabad autonóm görög városok és a királynak személyes tulajdonát képező vidék „fundamentális dichotómiája” változatlanul élt tovább.²² A második következmény: amiként a hellén–makedon városok a külső körzetükben élő „barbár” falusi lakosság függőségeinek hagyományos struktúráit nem akarták megbontani, bármilyenek voltak is azok – azonképpen alig tapasztalunk tudatos törekvést ezen tömegek hellenizálására sem. Némileg pontosítva ezt a sommás megállapítást: a helyi törzsi arisztokráciákban területenként és korszakonként változó intenzitással volt bizonyos törekvés a hellenizálódásra, a görög, ill. hellenisztikus kultúra felszínebb vagy mélyebb átvételére, egészen a teljes nyelvi asszimilálódásig.²³ A lykiai Xanthos városi arisztokráciájában görög telepések és a helyi lykiai arisztokrácia tagjai egyaránt részt vettek, s a város hivatalos iratainak egy részét görög és lykiai nyelven fogalmazták. A skytha törzsi arisztokrácia folyamatosan költözött be a görög gyarmatvárosokba, s ott polgárjogot nyerve egybeolvadt a hellén ethnikummal.²⁴ Alexandria zsidó lakossága jobban értette és inkább használta a görög nyelvet, mint a hébert vagy arámit, ámde a görög lakosságtól független önálló *politeumát*, szervezeti egységet alkotott.²⁵ Ennek a meglevő (számszerűleg nyilván fel nem mérhető) és a hellenizmus képviselői által pozitívan méltatott hellenizálódási folyamatnak azonban három korlátja volt: (1) Egyes periférikus és tirannikus kísérletektől eltekintve mindenütt és mindvégig megmaradt spontán szintjén – tudatos beolvasztási politikai törekvések csak alkalmilag (és általában sikertelenül) merültek fel. (2) A „barbár” népeknek csak törzsi arisztokráciájára és (3) csupán a városokra, ill. az oda beköltözöttekre terjedt ki, a vidéket nem, vagy alig érintette. A városokba (városi településekbe) történő „barbár” beköltözések és erőszakos beköltöztetések, főként amennyiben kézművesekről volt szó, nyilván módosi-

²¹ E. BADIAN: *Publicans and Sinners*, Oxford, 1972, 87 skk.

²² B. F. HARRIS: *Bithynia*, ANRW II. 7/2, 868: „The fundamental dichotomy in Bithynia between city and country must never be forgotten”.

²³ Az őslakos népek hellenizálódásának folyamatát túlságosan optimista módon ítélte meg W. TARN: *Hellenistic Civilization*³, G. T. Griffith-el, London, 1952; ezzel az irányzattal szemben vö. először, F. ALTHEIM munkáit: *Alexander u. Asien*, Tübingen 1953, majd: *Weltgeschichte Asiens im hellenistischen Zeitalter*, Stuttgart, 1955; a hellenizálódás kétoldali korlátaihoz vö. újabban: K. S. EDDY: *The God is dead*, és A. MOMIGLIANO: *Sagesses barbares. Les limites d'hellenisation*, Paris, 1979.

²⁴ E. S. GOLOUBTSOVA – G. A. KOCHELENKO: *Rapports réciproques des éléments grecs et autochtones . . .* in: *XV. Congr. Intern. des Sc. Hist.*, Rapports II., Bucuresti 1980, 18 skk.

²⁵ H. I. BELL: *Jews and Christians in Roman Alexandria*, Oxford 1924, különösen Claudius császárnak az alexandriai zsidók helyzetét szabályozó rendeletével kapcsolatban.

²⁶ Ennek legismertebb példája IV. Antiochos Epiphanésnek a zsidókkal szemben való erőszakos hellenizálási kísérlete.

tották a hellenisztikus város ethnikai képét.²⁷ De a városok legtöbbszörében a szeparálódás tendenciája ezekkel a jövevényekkel szemben is megmaradt. A szíriai–palesztinai térségben alapított tíz görög város (Dekapolis) városai féltékenyen őrizték a sémi környezetben is görög voltukat, és a Herodes júdaeai király által alapított Caesareában szüntelen viták dúltak akörül, hogy a nem görög (zsidó) lakosság bírhat-e teljes értékű polgárjoggal.²⁸ Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy a hellenisztikus Kelet kb. 10–15%-ot kitevő városi lakosságán kívüli erős többség, a 85–90%-ra tehető vidéki lakosság, a „barbárok” szinte változatlanul éltek a maguk hagyományos nyelvi, ethnikai és szociális keretei között, miközben fejük felett birodalmak, uralkodók és tulajdonosok váltakoztak: akkor e hatalmas térség lényegi változatlanságát, hagyományos gazdasági-társadalmi struktúrájának szinte megdöbbentő kontinuitását az első Akhaimenidáktól a hellenisztikus monarchiákon keresztül a római uralomig, ill. a helyébe lépő s azt követő parthus és Szaszanida birodalmak koráig alapvető vonásaiban a valóságot megközelítő hűséggel jellemeztük. A vidéktől szeparált (és e szeparáltság alapján létező) városok az ősi „ázsiai” struktúrákat legfeljebb felszínükön bolygatták meg – és ezért alakulhatott itt át az ősi paraszti függőség a rabszolgatartás átmeneti fokozata *nélkül* a római colonátussá.²⁹

6. Mert: és ezt is nyomatékosan hangsúlyoznunk kell: az itt vázlatosan jellemzett „szeparált” urbanizációs típus lényegileg változatlanul állt fenn a római uralom alatt is. Az egykori jogviszonyok évszázadokon át fennálló makacs továbbélésének ékes bizonyítéka az a felirat, amelyet a syriai Pannú kómé falu parasztjai i. sz. 253–259 között, Valerianus

²⁷ Egyes hellenisztikus városokba már alapításuk alkalmával telepítettek helyi lakosságot, de rendszerint vagy kézműveseket, vagy a város chóráján földművelő munkát végző telepeseket, éspedig általában erőszakos módon, vö. ehhez: V. TCHERIKOVER: Die hellenistischen Städtegründungen, Philologus Suppl. XIX. 1927, 190 skk. Ezek azonban általában nem kaptak teljes értékű polgárjogot, hanem a *katoikoi*, *paroikoi* kategóriájához tartoztak, vö. K. M. T. ATKINSON: The Seleucids and the Greek cities of Western Asia Minor, Antichthon 2, 1968, 32 skk.; G. M. COHEN: The Seleucid Colonies, Historia Einzelschriften 30, Wiesbaden 1978. A teljes polgárjog a hellén–makedon vagy hellenizált, földtulajdonnal bíró lakosságot illette. – A későbbi betelepítések, ill. betelepülések főként azokban a városokban eredményeztek teljes polgárjogot, amelyek kikerültek a makedon–görög uralmi térségből, pl. parthus uralom alá jutottak. Az ethnikai viszonyokat Dura-Europos példáján is bemutatja F. CUMONT: JRS 24, 1934, 181 skk. (a görög nevek mellett parthus stb. ethnikumra valló névanyag elemzése).

²⁸ H. BIETENHARD: Die syrische Dekapolis von Pompeius bis Trajan, ANRW II. 8, 220 skk. Az itteni görögség hellén tudatára jellemző a gadarai Meleagros egész költészete, többek között egyik, önmaga számára írt sírvers-változata, amelyben hazájának, „az asszíriai Gadarában honos Attikát” nevezi meg. (Anthologia Palatina VII. 417). – A caesareai helyzethez: JOSEPHUS: BJ II. 266 § skk., 282 § skk. és a kommentárok; B. LIFSHITZ: Césarée de Palestine . . . ANRW II. 8, 490 skk.,

²⁹ Rostowzew klasszikus művén (Der Kolonat . . . Berlin, 1910.) kívül érdemes idézni a legújabb kutatás köréből R. Teja – nemcsak az általa közvetlenül kutatott térségre vonatkozó – megállapítását, „. . . daß in Kappadokien das Fortbestehen einer für die vorrömische Zeit charakteristischen Landverteilung entsprechende gesellschaftliche Strukturen und Besitzverhältnisse zur Folge hat, also das, was anderswo als spätantike Neuerung erscheint, hier eine Erbschaft ältester Vergangenheit ist” (ANRW II. 7/2, 1118, kiemelés tőlem). – Az ókori keleti – klasszikus kontinuitás kérdéséhez elvi szinten vö. J. HARMATTA: Das Problem der Kontinuität im frühhellenistischen Aegypten, Acta Ant. Hung. 11, 1963. 199 skk.; Ezzel a problémával foglalkozik a Klio 1978/1. kötete is, amely a „Die antike u. altorientalische Komponente im Hellenismus” konferencia anyagát tartalmazza.

császár idején állítottak,³⁰ és — a császári adminisztrációtól való viszonylagos függetlenségük dokumentálására egy Seleukida-kori (!), tehát 400–450 éves feliratot idéztek — amelynek alapján ők egykor a helyi Baal-templomnak teljesítették kötelezettségeiket (vö. OGI 1 262 = RC 70 = IGRR III. 1020), s amelyben még mindig az Isten elkötelezettségeinek (katochoi) nevezik magukat. A hellenisztikus Kelet görög városai még a római császárság alatt is, legalábbis formailag, saját ősi, hellén szervezeti kereteik között, szinte illuzórikus politikai világban éltek. Julianus császár isz. 360 körül még úgy tudta, hogy az Antiochia polgárainak tulajdonánál szolgáló 10 000 kléros a város alapításának koráig nyúlik vissza (és ebben bizonyos fokig igaza is volt, az eredeti klérosok száma fél évezred alatt nem is a kétszeresére nőtt). Dura Europosban időszámításunk 3. századában még olyan örökösödési törvény volt érvényben, amely a város alapításának koráig nyúlt vissza (Perg. Dura 5). Susában, azaz az Eulaios menti Seleukeiában még a parthus uralom alatt is a kezdetben megszabott rend szerint választottak archónokat és III. Artaban király külön engedélyt adott az ősi rendtől való némi eltérésre (Welles, RC 75).³¹ De nemcsak a szervezeti formák — a vidéktől való szeparáltság és annak hagyományos struktúrái is a maguk változatlanóságában éltek tovább. A római Galatiában a városokban a *tria nomina* volt használatos, a vidéken csak egy vagy két tagból álló nevet viseltek (*unicum nomen*, *bina nomina*), és itt a gentiliciumok is zömmel Aureliusok, tehát Caracalla általános polgárjog-megadása utániak.³² Ami a nevek etimológiáját illeti, egy új összeállítás szerint Ankyrában csak kb. 1,5%, Pessinusbán is csupán 2,7% a kelta eredetű név, míg a vidéken éppen ez a típus dominál. Megmaradt a nyelvi elszigeteltség is. Hieronymus (Jeromos) egyházatyja még a köznapi tapasztalatból tudta, „Galatas . . . propriam linguam paene habere quam Treviros” (Comm. Ep. ad Gal. 2,3). Így érthető, hogy e térségek őshonos nyelvei a hivatalos görög–római írásbeliség felszíne alatt változatlanul fennmaradtak, e provinciák lakosságának nagy többségét kitevő vidéki népességnek kizárólagos beszélt nyelvét jelentették, s a legerősebb hagyományokkal rendelkezők a késő ókorban a kereszténység terjedése által is motivált „kulturális demokratizálódás” (S. Mazzarino) körülményei között szinte robbanásszerűen emelkedtek az irodalmi nyelv szintjére (így a kopt és a szír).³³

Mindezek a nyelvi és kulturális jelenségek szorosan tapadnak a gazdasági-társadalmi struktúrák kontinuitásához. Strabón (12, 13) Kisázsiaiában még nagy számban regisztrál archaikus módon, személyes — szinte szolgai jellegű — függésben élő parasztok szolgáltatásai alapján gazdálkodó templomi birtokokat Komanában, Pessinusbán és egyebütt.³⁴

³⁰ A feliratot kommentárral kiadta H. W. BUCKLER—D. M. ROBINSON: A Hellenistic Land-Conveyance, *Historia* 21, 1972, 45 skk.

³¹ Ezeket az ellentmondásokat részletesen feltárta A. H. M. JONES: *The Greek City from Alexander to Justinian*, Cambridge, 1966.

³² S. MITCHELL: *Population and the Land in Roman Galatia*, ANRW II. 7/2. 1070 skk.

³³ S. MAZZARINO: *La democratizzazione della cultura nella tarda antichità*, in: *Actes du Congrès des Sciences Hist.* Stockholm 1960. *Antiquité*; főként a kopt és szír nyelv továbbéléséről és irodalmi nyelvvé válásáról. G. NEUMANN: *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer u. römischer Zeit*, Wiesbaden 1961.

³⁴ Vö. WELWEI i. c. (19. j.).

Galatiában az oda telepített vagy oda költözött római földbirtokosok ugyanazon termény-szolgáltatáson alapuló módszerrel hasznosítják földjeiket, mint a helyi arisztokrácia megmaradt képviselői: a villák központjául szolgáló erőd jellegű épületek, *turrisok* a feliratok és a régészeti feltárások szerint nemcsak gazdasági vonatkozású funkciójukban, hanem építészeti megoldásukban is szorosan követik a hellenisztikus *baris*-okat és *pyrgos*-okat – az Akhaimenida-kori perzsa nemesség várszerű gazdasági-igazgatási centrumainak történeti utódait.³⁵ Ezt az archaikusan hagyományos képet a még periférikusabb Kappadokiában még a sporadikus római település is alig zavarta: a provincia fele korábban királyi, majd császári tulajdon lett, mellette csak templomi és helyi arisztokrata tulajdonban levő földeket találunk.³⁶

7. Ha most – részben összehasonlítással, részben az analógiák és eltérések felmérése végett – a „harmadik világ” másik előzményét jelentő antik térség, a római Afrika felé fordulunk: azt tapasztaljuk, hogy eltérő előfeltételek mellett is bizonyos vonatkozásban analóg következmények jöttek létre.³⁷ Szembetűnőek a különbségek. A római Africa a maga kb. 40 ezer latin nyelvű feliratával, nagyszámú városaival (az 5. század elején is kb. 600 püspökség volt), a Gracchusok, Marius és Caesar óta egyre gyarapodó colonia-településeivel, helyi értelmiségével és irodalmi alkotóinak sokaságával (Apuleius, Tertullianus, Cyprianus vagy éppen Augustinus) a legerősebben romanizált és egyben krisztianizált térség benyomását kelti. De ez csak részlegesen helytálló benyomás. A római Africa – tehát: a principátus korabeli Mauretania Tingitana és Caesariensis, Numidia, Africa proconsularis és Cyrenaica provinciák – ugyanis területileg elég jól elválasztható módon oszlott ellentétes jellegű kisebb részekre. A földrajzilag egységesnek tekinthető egész észak-afrikai térség mintegy 800 ezer km² területéből maga a valóban urbanizált és romanizált Africa csak kb. 350 ezret, a termékenyebb síkságokat és a hegységek olajtermelésre alkalmas lejtőit foglalta magába, míg a fennmaradó kb. 450 ezer km² területen, tehát a földrajzilag és etnikailag is lényegi egységet alkotó Africa nagyobbik felén a „barbár” törzsek – a ma is „berber” néven ismert nép ősei – éltek.³⁸ Ide tartozott a hegyvidék nagyobb része, a mai Aurès hegység (Mons Aurasius), a Szaharával határos déli táj, mindaz, ami a Leptis Magna – Capsa – Thala – Cirta – Siga városok vonalától délre, ill. az Aurès hegyvidékében fekszik.³⁹ Ez a Sallustius által is „nagy magányosságnak”, „homoksivatagnak” nevezett vidék: „magnae solitudines, ager harenosus” (b. Jug. 80 és 89), amelyet „genus hominum ferum incultumque”, „vad és a műveltség számára hozzáférhetetlen” emberfaj népesít be: nomádok és félnomádok. Ami fejlett urbanitás volt –

³⁵ S. MITCHELL i. c. 1068 skk.

³⁶ R. TEJA: Kappadokien i. d. Prinzipatszeit, ANRW 7/2, 1115 skk.

³⁷ A római Africa ismeretéhez alapvető az 1. és 7. j.-ben idézettekén kívül: J. BURIAN: Die einheimische Bevölkerung Nordafrikas, in: ALTHEIM–STIEHL: Die Araber i. d. Alten Welt, Berlin 1963/1968, I. 420 skk., V. 170 skk.; J. LASSÈRE: Ubique populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romaine, Paris 1977; D. FUSHÖLLER: Tunesien u. Ostalgerien i. d. Römerzeit, Bonn 1979; a kolonátushoz főként vö. J. KOLENDO: Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire, Besançon 1976.

³⁸ Chr. COURTOIS i. m. 66 skk.

³⁹ D. FUSHÖLLER i. m. 122 skk., 168 skk., 342 skk.; J.–M. Lassère: i. m. 334 skk., jó szemléltető térkép 352 l.

nagyrészt a többi 350 ezer km² – persze: egyáltalán nem elhanyagolható – területen összpontosult. De ezt a nem romanizált térséget pacifikálni is csak részlegesen lehetett. A hegyvidékekkel érintkező térség városai a nem kielégítően pacifikált hegyvidék felől várható rajtaütések miatt a 2. század folyamán (amikor ez még nem volt birodalomszerte keserű kényszer) már fallal vették magukat körül (Caesarea = Cherchel már Claudius alatt, Tipasa, Sala, Rapidum a 140-es években).⁴⁰ Az afrikai urbanitás korábban bizonyult törekenynek és sebezhetőnek, mint a galliai, hispaniai vagy keleti.

8. A romanizált és urbanizált térség gazdasági és társadalmi viszonyait is néhány sajátosan „africai” körülmény befolyásolta. Az itt létrejött római uralom a centrális térségekben többféle örökséget vett át. Cyrenaica a hellenizmus évszázadaiban az egyiptomi Ptolemaiosok egyik mellékágának uralma alatt állt: itt erős királyi földtulajdon alakult ki, amely a római uralom óta előbb *ager publicus* volt, később részlegesen felosztásra került, majd császári tulajdon lett.⁴¹ Africa proconsularis: karthagói örökség – itt a rendelkezésünkre álló gyér adatok tanúsága szerint részben ültetvényes jellegű rabszolgatartó gazdálkodás folyt, amely (Mago pün mezőgazdasági szakkönyvének római elismertségéből következően) a rómainál fejlettebb módszereket alkalmazott: emellett a karthagói birodalomhoz tartozó numida területen, ahol Karthago honosította meg a letelepült földművelő életmódot, termékszolgáltatásra kötelezett törzsek folytattak gabona-, olaj- és gyümölcsstermelést.⁴² Karthago uralmának megdőlte után ezeken a legkedvezőbb adottságú területeken, Massinissának és utódainak, a numida királyoknak földjei feküdtek, zömmel személyi függésben élő és terményszolgáltatásra kötelezett parasztok művelése alatt – és a jóval erősebb nomadizálástól korlátozva, de hasonló helyzetet kell feltételeznünk a két Mauretaniában. A római történetírók is tudják, hogy Massinissa nagyszámú fiai mindegyikének fejenként 10 ezer plethron (kb. 875 ha) földet hagyott örökbe; és a több város nevében előforduló „királyi” jelző (Hippo regius, Zama regia stb.) annak a jele, hogy ezek is mind királyi birtokok voltak.⁴³ Ezt az örökséget a római imperium kevés változtatással vette át. Frontinus tudja, hogy „különösen Africára jellemző” a rendkívüli méretű nagybirtokok rendszere, amikor is egyeseknek nagyobb a földje, mint némely városnak egész határa. Ezeken a nagybirtokokon, amelyek területileg függetlenek a közelükben levő várostól, tehát a *fundus exemptus*-ok kategóriájába sorolandók, „plebejus lakosság” élt; ezt az eddigi kutatás egyértelműen annak kifejezéséért értékeli, hogy ezek a birtokok nem rabszolgatartó jellegűek, hanem valamilyen formában a földhöz kötött közrendű (csökkentet jogú) lakosság munkáján és terménybeszolgáltatásain alapulnak. Ez három fontos tényt közöl velünk: az egyes birtokok roppant kiterjedését; ezeknek a városi szervezettől független voltát; és olyan jellegű munkaszervezetet, amely a

⁴⁰Chr. COURTOIS i. m. 121 skk.

⁴¹O. MØRKHOLM: Cyrene and Ptolemy I., Chiron 10, 1980, 145 skk.: Ptolemaios Apión földjeinek sorsáról, amelyek a király végrendelete értelmében Rómának jutottak, vö. J. KOLENDO i. m. 10 skk.

⁴²A karthagói földművelésről D. FUSHÖLLER i. m. 131 skk., irodalom 132 l. 107. j. Fontos forrás Polybios I. 71, aki megkülönbözteti a karthagói földtulajdon két fő szektorát.

⁴³G. CAMPS: Massinissa ou les débuts de l'histoire, Libya 8, 1960, 212 skk.

későbbi kolonátus előzményének tekinthető.⁴⁴ Frontinus – atyja révén – még ismert egy ilyen nagybirtokost, G. Juliust, Massinissa egykori numida király unokáját, aki a Zama régiától kb. 20 mérföldre fekvő Ismuc városka (inkább csak település) egész „incredibilis terminatio”-jának tulajdonosa volt: nyilván a numida királyi származék nem tartotta szükségesnek földje hagyományos gazdasági szervezetének átalakítását – és ez, Frontinus előbbi közlésének értelmében, tipikus eljárás lehetett. Az africai térség romanizált részében fekvő földek eredete (amennyiben jelentős részben királyi birtokállományból származtak) érthetővé teszi a nagybirtokrendszer tartós fennállását (konkrét adataink szinte kizárólag nagybirtok jelenlétét dokumentálják)⁴⁵; ezen földek *ager publicus* állományba jutását követően, azt egyes római nagyurak, a nobilitás köréből kikerült helytartók stb. szerezték meg, s utóbb császári tulajdonba kerültek; ismert adat szól arról, hogy Africa proconsularis területén *hat* római nagybirtokos osztozott, és Nero mindnyájukat kivégeztette, földjüket elkobozta. A nagybirtok pedig a hagyományos módon gazdálkodott.⁴⁶

A kisbérleti rendszer uralmának ismert illusztrációi a colonusi viszonyok legkorábbi ismert szabályozását tartalmazó „nagy feliratok” az i. sz. 100 körüli évekből.⁴⁷ Az itt dolgozó és az addig gazdátlan „agri subsecivi” művelés alá vételével érdemeket is szerző colonusok jogviszonyait egy ún. *lex Manciana* szabályozta, amelyről csak annyi bizonyos, hogy a Flaviusok idejében keletkezett. Ez pedig fontos körülmény. Ha valakinek, akkor Vespasianusnak és utódainak nem okozott nehézséget a rabszolga-munkaerő szerzése, ezt többek között a judaeai háború hadifoglyai szolgáltatták. Ha ennek ellenére éppen a császári birtokok voltak összbirodalmi vonatkozásban kezdeményezők a colonus-gazdálkodás bevezetésében és jogi normáinak kidolgozásában, ez mással nem magyarázható, mint az africai hagyományos viszonyokhoz való ragaszkodásban, amelyeket előnyösebbnek tartottak a rabszolgatartó gazdálkodásra való áttérésnél. Ne felejtjük, hogy ezek a császári birtokok a Bagradas folyó termékeny síkságán feküdtek – ott, ahol korábban a numida királyok birtokállománya volt. Mind a keleti típusú hellenisztikus előzmények (főként Cyrenaicában), mind a numida törzsi királyság hagyományai a személyes függőségben élő paraszt-termelők terményszolgáltatásán alapuló szervezési forma fennmaradásának kedveztek.

A „numida” viszonyokhoz némileg hasonló módon alakult a földtulajdon-rendszer a katonailag meghódított, politikailag bekebelezett, de gazdaságilag és főként kulturálisan nem integrált déli és hegyvidéki térségben, a „másik Africában”, a nomád-félnomád Musulamius, Gaetulus, Garamantes stb. törzsek világában. Itt a római kormányzat szívesen engedte át a közvetlen adminisztratív irányítást is a helyi törzsfőnököknek, akiket *rex*, *princeps*, vagy szívesebben csak *regulus*, *praefectus*, *tribunus* stb. római

⁴⁴J. KOLENDO i. m. 23 sk. Frontinus: De controversiis agrorum szempontunkból fontos szövege: „... in Africa . . . saltus non minores habent privati quam res p. territoria; quin immo multi saltus longe maiores sunt territorii: habent autem in saltibus privati non exiguum populum plebeium et vicos circa villam in modum municipiorum . . .”

⁴⁵R. M. HAYWOOD: Roman Africa, in: ESAR IV. 102.

⁴⁶PLINIUS: Nat. Hist. 18, 35: Sex domini semissem Africae possidebant cum interfecit eos Nero princeps.

⁴⁷A három „nagy felirat” (Henchir-Mettich, Ajn-el-Dzsamala, Szúk el-Khmisz) szövegét fordítással és kommentárral vö. R. M. HAYWOOD i. m. 89 skk.

hangzású címekkel ruháztak fel, és alkalmilag még különféle díszjelvényekkel is tüntettek ki.⁴⁸ Ezek a törzsfők jórészt öröklött hatalom révén jutottak római hangzású címekhez: a jogi forma római volt, de hatalmuk jellege pun, mór vagy libyai. Itt – az egész római térségnek nagyobbik felén – az ókor végéig a hagyományos életmód állt fenn. Prokopios – igaz, az antik folklorisztika közhelyeit használva, de a valóságtól sem rugaszkodva el nagyon – a „maurusios” törzsek életét olyanak látja, mint csaknem ezer éve Hérodotos (vö. Prokopios: *Bellum Vandalicum* II. 6 és Hérodotos IV. 168 skk.).

Ezt a kettősséget a romanizált (bár gazdaságilag a rabszolgatartásnak csak perifériáján elhelyezkedő) és a nem romanizált térség között bonyolultabbá teszi a kettő közötti határvonalak kérdése. Míg Galliában és Germaniában a római limes katonailag nem jelentett áthághatatlan védővonalat, de legalább egyértelműen választotta külön a romanizált és urbanizált térséget a Barbaricumtól,⁴⁹ míg a Keleten a hellenizált vagy többé-kevésbé romanizált városok apró szigetekként helyezkedtek el az őslakosság tengerében, „barbár” falusi lakosságtól körülveve: addig Africában a római *limestől*, ill. a *fossatum Africae* vonalától északra is, a romanizált és „barbár” (ill.: berber) területek bonyolult, egymásba fonódó határvonalakkal, szinte egy modern gyermekjáték, a „puzzle” ábraelemeihez hasonlóan illeszkedtek egymásba. És a kettő közül a „barbár” volt a dinamikusabb. Bár a kívülről jövő támadások Africában kevésbé voltak hevesek, mint akár a Rajna–Duna vonalán, akár az Al-Duna mentén, akár az Eufrátesz-határ térségében: Diocletianus mégis kénytelen volt, minden feltűnést kerülve, a határt északra oly mértékben visszavonni, hogy a romanizált térség kb. harmadrésze elveszett – a korábbi kb. 350 ezer km² helyett mintegy 240 ezerre csökkent.⁵⁰

A nyelvi-kulturális romanizáció már eleve a városi településekre korlátozódott – a vidéken a „lingua punica” járta, és ez csak kis részben jelenti a karthagói pun nyelvet, inkább a libyai őslakosság nyelvét. Augustinus egyházatyja az 5. században kénytelen azzal számolni, hogy az íg hirdetése által megcélzott paraszti lakosság egy része nem érti a latint; ezért a donatisták elleni hitvitákban alkalmilag tolmácsot kellett igénybe vennie.⁵¹ A városi települések latin nyelvűek és római kultúrájúak voltak: de ez a „rómaiság” véget ért a városi település határán. Ez a korlátozott „rómaiság” teszi érthetővé azoknak a késő ókori africai felkelő vezetőknek sikerét, akik mint Gildo, Firmus, Nubel és társaik római rangok birtokában, de „barbár” érzülettel harcoltak a római fennhatóság megdöntéséért.

Africában – az „ázsiai” viszonyoktól részben eltérő előzmények eredményeként, és részben eltérő ideológia talaján (itt nem volt, nem is lehetett olyan típusú szeparáció, mint a makedon hódítás tényén alapuló hellenisztikus városokban) – mégis olyan körülmények álltak fenn, amelyek az itteni romanizációt észrevehetően megkülönböztették a galliai, hispaniai, vagy akár moesia típusútól, és rokonították a Kelet urbanizációjával.

⁴⁸ Az afrikai törzsi *regulusokhoz* stb. vö. főként Amm. Marc. 29, 5 és Prokopios: *Bell. Vand.* I. 25,3; bő forrásanyagot ad Chr. COURTOIS i. m. 124 l. 7. j.

⁴⁹ E galliai–germaniai limes és a romanizálódás közötti kapcsolat kérdéséhez vö. MÓCSY A.: *Die Entstehung u. Eigenart der Nordgrenzen Roms, Rhein–Westph. Akad. Vorträge G. 229, Opladen 1978.*

⁵⁰ Chr. COURTOIS i. m. 88 skk.

⁵¹ COURTOIS i. m. 128 sk., főként Augustinus levelei (Ep. 66, 2; 108,14; 204; 209) alapján.

Mindkét területen a városok hellén, ill. római jellegének belterjessége, kultúrájuknak intenzitása csak kompenzálta az extenzivitás hiányát, gyengeségeit, a vidéktől való elszigeteltséget. És a számszerű többségben levő vidéki lakosság a római birodalom minden oldalú hanyatlásának idején erősebbnek, azaz a jövő fejlődésének alakításában mérvadóbbnak bizonyult a Birodalom létehez kapcsolódó városi lakosságnál. Nem véletlen tehát, hogy Africában jöttek létre először és a legnagyobb mértékben a városi szervezettől független, exemptionált saltusok és fundusok; hogy itt volt – a galliai fejlődést is megelőzve! – legerősebb a nagybirtok; hogy a késő ókor legnagyobb hatású és leg tudatosabb ellenállási mozgalmait itt zajlottak le; hogy a római uralomnak csak a katolikus egyház (szemben az „africai” donatizmussal) és a nagybirtokosság maradt tulajdonképpeni támasza; hogy a városok kisugárzása, minden látszat ellenére, már eleve nem hatott ki távolabbi, a hagyományos struktúrákban megrekedt és azokból a római szervezés által sem kiemelt környékekre, hogy itt dőlt meg legkorábban és leginkább egyértelmű módon a római uralom és omlott össze ezzel együtt maga az Imperiumnál sokkal gazdagabb tartalmú „rómaiság” is.

9. Foglaljuk össze mondanivalónkat – és akkor egy, a kezdeti kérdésfeltevés sugalmazásával szemben, azzal ellentétes eredményre bukkanunk. Kérdésünk az volt: miként bomlottak fel olyannyira a klasszikus antikvitásra jellemző struktúrák, hogy romjaikon a „harmadik világ”-ra jellemző viszonyok jöhettek létre. És a kérdés sugallata ellenére arra az eredményre jutottunk, hogy éppen a vizsgált területeken ezek az archaikus struktúrák sohasem bomlottak fel teljesen; hogy ezek a görög–római urbanitás és vele szorosan egybekapcsolódó rabszolgatartó gazdálkodás felszíne alatt változatlan vagy alig változott kontinuitással álltak fenn és maradtak meg a szeparáló típusú (keleti), avagy a program-szerű szeparáltság nélkül is környezetüktől elszigetelten élő (africai) városok dominanciájának körülményei között. A hódítókból – éppen ezen térségek lakosságával szemben – talán más alkalomból elemezhető és elemzendő okokból, nem is volt meg az igazi szándék sem az ethnikai, nyelvi, kulturális beolvasztásra, sem a saját fejlettebb gazdálkodási módszereik és ennek megfelelő szervezeti formák rájuk kényszerítésére. Így fennmaradt a helyi lakosságnak – korábbi hagyományokon alapuló – személyi függése.

M. Rosztovcev, a kolonátus kialakulásának első nagy rendszerező elméjű kutatója, már felfigyelt arra, hogy ez a késő antikvitásra jellemző tulajdoni, függési és kizsákmányolási forma két térségnek: az elő-ázsiai és az észak-afrikainak hagyományain alapul, és ebben a két térségben alakult ki a legkorábban.⁵² Másként úgy is fogalmazhatunk, hogy az urbánus felszín alatt itt maradtak fenn legtartósabban az archaikus, ill. „keleti”, „ázsiai” jellegüként számon tartott termelési viszonyok.

Ez, az eddigi részletkutatásokban hazai tudósok által is megfigyelt kontinuitás – az antikvitás urbánus ragyogása alatt megbúvó rusztikus stagnáció a legmélyebb oka és voltaképpeni előzménye mindannak, ami e térségekben a görög-hellenisztikus típusú urbanitás összeomlása után végbement.

⁵²M. ROSTOWZEW: Der Ursprung des Colonats, Klio I, 1901, 295 skk. hívta fel először a figyelmet a keleti és afrikai kolonátus rokon vonásaira, és feltehetően közös (a szerző szerint keleti-hellenisztikus) gyökereire. Ugyanezt részletesen fejti ki: Studien zur Geschichte des röm. Colonats, Berlin–Leipzig 1910, főként 312 skk.